

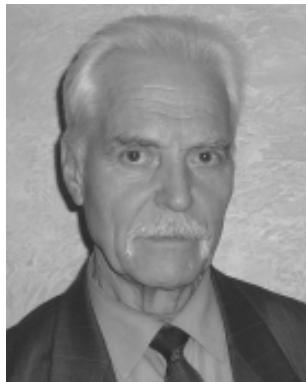
Вийшов у світ історико-топонімічний словник «Порожистий Дніпро» професора В. А. Чабаненка (Запоріжжя: ЗНУ, 2008), який є вельми цінним науковим здобутком української лексикографії ХХІ століття й вагомим виховним чинником у відродженні замулених джерел духовної артерії української козацької вольності.

Рецензований словник – унікальне явище в історії сучасної української мовознавчої науки. Його реєстр нараховує понад 500 статей енциклопедичного типу. У них йдеться про зафіксовані й науково обґрунтовані назви затоплених після збудування в 1932 році Дніпрогесу таких історично вагомих об'єктів, як пороги, острови, переправи, забори, байраки, балки, камені, скелі, печери, ріки, річки, струмки, урочища, фортеці, військові укріплення, населені пункти тощо.

Складовими частинами цього своєрідного дослідження є класична композиційна форма викладу – ґрунтовна передмова укладача, в якій з'ясовані засади створення словника, принципи подачі та характеристики назв, до кожної з яких подано паспортизацію й відповідні археологічні, історичні, мовознавчі, топографічні, фольклористичні коментарі, що всебічно розкривають суть того чи іншого історичного об'єкта. А щоб мати уявлення про сказане вище, наведемо статтю про славну ріку України, в етимології слова якої розкриваються таємниці різних епох:

Дніпро, -а, ч. – велика, головна ріка України. Бере початок на Валдайській височині (*Смоленщина*) і впадає в Дніпровський лиман Чорного моря. Довжина 2285 кілометрів, площа басейну 503 тисячі квадратних кілометрів. Порожиста ділянка, – від Січеслава (*Дніпропетровська*) до Запоріжжя, – має довжину більше 60-и кілометрів, ширина річища тут у різних місцях була різною – від 40 метрів до кілометра. На протязі цієї ділянки в *Дніпро*, впадають річки: з правого боку – *Мокра Сура*; з лівого – *Ворона*, *Осокорівка* і *Вільнянка*. Її перетинають гранітні відроги Карпат у вигляді 9-ти порогів (*Кодак*, *Лоханський*, *Сурський*, *Дзвонець*, *Ненаситець*, *Вовнига*, *Будило*, *Лишній* і *Вільний*), багатьох забор і каменів. Береги майже всі скелясті. По руслу – кілька десятків малих і великих островів. У 1932-ому році після спорудження *Дніпрогесу* вода на ділянці піднялася на десятки метрів. Утворилося водосховище площею близько 33 тисячі гектарів; середня глибина – 20, а максимальна – 60 метрів. Затоплена унікальна екосистема, опинилася на дні незлічені пам'ятки світового значення, символи української історії.

Навряд чи знайдеться на земній кулі ріка, що мала б стільки назв (варіантів і паралелей), як їх має центральна водна артерія нашої Батьківщини. Таке явище пояснюється тим, що Дніпро відіграв виключно важливу роль у житті численних племен і народів, у розвиткові цілого ряду

A. M. Поповський

УДК 81'373.2(049.32)

ВІДРОДЖУЙМО ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ. РЕЦЕНЗІЯ

ЧАБАНЕНКО
ВІКТОР
АНТОНОВИЧ.
ПОРОЖИСТИЙ
ДНІПРО. –
ЗАПОРІЖЖЯ: ЗНУ,
2008. – 188 с.

цивілізації. Українці, крім *Дніпро*, вживали і вживають *ДніпР*, *ДніпЕР*, *Дніп*, *НіпРо*, *НіпР*, *Славут*, *Славута*, *Славутець*, *Славутиця*, *Славутич*. Літературно-нормативною, стилістично нейтральною тепер є форма *Дніпро*, походження якої досі достаточно не з'ясоване. Різні вчені думають по-різному. Так, скажімо, П. Безсонов припускає, що в її основі лежить санскритський корінь “дун” (на позначення ріки взагалі) і спільноарійське слово “апер” (“козел”); звідси *Дніпро* (первісно *Дунапер* чи *Данапер*) – це “ріка диких козлів” або “ріка диких кіз” (див. ЯВ, 28). М. Надеждин вважав, що даний гідронім походить від уже загадуваного санскритського кореня “дун” (“дън”) і давньогрецького “боріс” (“поріс” або “пріс”), тобто “північний вітер”; отже, *Дніпро* (первісно *Дунаборіс*, *Дунапоріс*, *Дунапріс*) слід розуміти як “ріка північного вітру” чи просто “ріка півночі”, “північна ріка” (ЗОТ, т. 1, 32). М. Нікольський виводив етимологію нашої назви зі скитських слів “дон” (“ріка”) і “прх” (“бризки”, “піна”); таким чином, *Дніпро* (первісно *ДонпРХ*) означає “ріка бризок” або “ріка, що піниться” (див. ЯВ, 28-29). За П. Шафариком, назва української ріки складається із санскритського “дан” або “дон” (“ріка”) та фракійського чи готського “паріс” або “перес” (“потік”, “течія”); виходить, що *Дніпро* (первісно *Данапріс*, *Даннерес*, *Донпаріс*, *Доннерес*) треба перекладати як “ріка – потік” або “вода – течія” (ШСД, 545). На думку Д. Іловайського, в слові *Дніпро* (первісно *Данапраг* або *Данапер*), окрім скитського “дан” чи “дана”, заховане слов’янське “праг” (“поріг”) або “Перун” (ім’я божества); значить, *Дніпро* можна тлумачити як “порожиста ріка” чи “Перунова ріка” (ІР, 72). До цієї думки схиляється Д. Яворницький (ЯВ, 29). В. Абаєв у гідронімі *Дніпро* вбачає поєднання двох скитських мовних елементів, а саме: “дан” (“ріка”) та “апр” (“глибокий”); тоді *Дніпро* (первісно *Данапр*) означає “глибока ріка”, або “водяна глибина” (АОЯФ, 153-154, 162, 189). Версію В. Абаєва підтримував А. Білецький (ББ, 61). Оригінальну гіпотезу висунув О. Трубачов. За його припущенням, компонент іранського походження “дан” (“ріка”) давні слов’яни (праукраїнці – В. Ч.) Середньої та Нижньої Наддніпрянщини запозичили через фракійців у формі “дун”. Компонент же “іпР” семантично пов’язаний із назвою лівої притоки ріки *Тетерева* *Iбр*. Отже, *Дніпро* (первісно *ДуніпР* < *Дунібр*) – це “ріка біля *Iбру*”, подібно до того, як *Дністер* (первісно *Дуністер*) – це “ріка біля *Iстру*” (*Iстру* – стара назва *Дунаю*) (ТНР, 216-218). В. Шаян доводить, що в основі гідроніма лежать два протослов’янські (праіndoєвропейські) корені: “дану” (“течія”) і “пр” чи “пер” (“перемагати”). Отже, первісне значення назви *Дніпро* могло бути “Ріка-переможець” або “Поборник рік” чи “Володар рік” (ШД, 610-613). За О. Братком-Кутинським, першопочатковою формою назви *Дніпро* була

Данапрісно, тобто вона утворилася з двох праукраїнських слів “Дана” (ім’я богині води) і “прісно” (“вічно”, “завжди”) (БФУ, 16).

Варіант *ДніпР* у сучасній літературній українській мові має дещо архаїчний і стилістично забарвлений відтінок. Він уживається здебільшого в поетичних, публіцистичних та інших експресивно насыщених текстах. Форми *Дніп*, *ДніпЕР*, *НіпР* і *НіпРо* трапляються в розмовному (говірковому) мовленні. Цікаво, що, наприклад, у говірках Запорізької області варіант *НіпРо* і *ДніпРо* виступають як іменники середнього роду (“*НіпРо* замерзло”, “широке *ДніпРо*”). Назви *Славут*, *Славута*, *Славутець*, *Славутиця*, *Славутич* (див. СГ. т. 4, 149) тепер осмислюються як похідні від пріметника “славутний” (тобто “славетний”; див. СУМ, т. 9, 348), відзначаються емоційно-експресивним забарвленням і тому функціонують переважно у високостильовому мовленні. Але може бути й таке, що вони є найдавнішими, власне українськими назвами *Дніпра*, які етимологічно пов’язані з праслов’янським коренем *слав-*/*слов-* у значенні “текти” (“плисти”) (НС, 199-200). З ранньоукраїнських писемних джерел до нас дійшли форми *Дънепръ*, *Дънепръ*, *Непръ*, *Днепръ*, *Днѣпръ*, *Днѣпъръ* (див. СГУ, 173). У казках та билинах давньоукраїнського періоду на позначення *Дніпра* вживалися назви *Rika-Славута*, *Змія-Дівіця* та *Змій-Горинич* (ЯВ, 29).

Є підстави твердити, що на *ДніпРі*, зокрема на відтину від лиману до острова *Хортиці* в 5-ому столітті до нашої ери побував “батько історії” старогрецький учений Геродот (див. ГС, 23-28), який нашу ріку назвав *Борисфеном* чи *Бористеном* (від “Бореос” – Борей і “стена” – протоки), тобто “протокою Борея” або “північною протокою”. Ось як він її описав: “Четверта ріка (за *Гіпанісом* – В. Ч.) – *Борисфен*, що після *Істру* є найбільшою; на нашу думку, він найбільш плодовитий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найприродніші для худоби пасовиська, він же має що-найбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава. У його гирлі нагромаджується сама по собі величезна кількість солі. У ньому водяться великі риби без костей до сущення, що звуться антакеї (осетри – В. Ч.), й багато іншого, гідного подиву. Аж до країни *Геррос*, що до неї сорок днів плавби, відома його течія; знаємо, що тече з півночі, а через які краї пливе у вищий течії – ніхто не скаже; мабуть, пливе через пустелю аж до країни скіфів-хліборобів, бо ці скіфи живуть над ним на просторі десятюх днів плавби. Лише цієї ріки, та ще *Нілу*, не можу вказати джерел, але гадаю, що й ніхто з греків (не зуміє цього). *Борисфен* тече аж поблизу моря і там разом з *Гіпанісом* (*Південним Бугом* – В. Ч.) вливається в один і той самий лиман” (ГС, 47). Ще

довго після Геродота його співвітчизники, а також римські географи й історики Скімн Хінський (1-е ст. до н. е.), Страбон, Помпіній Мела, Пліній Молодший та Діон Хрізостом (всі 1-е ст. н. е.), Клавдій Птоломей (2-е ст. н. е.), Юлій Солін (3-є ст. н. е.) називали *Дніпро Борисфеном* (*Бористеном*). І тільки в 4-му ст. н. е. анонімний грецький автор посібника для мореплавців “Плавання уздовж усіх берегів” уперше (звичайно, у відомих нам писемних джерелах) уживає називу *Данапріс*. У творі єпископа із міста *Кротона* (*Італія*) Йордана «Про походження та історію готів» (551-552 роки) *Дніпро* згадується кілька разів як *Борисфенес*, *Борісфеніс*, *Данапер*, *Данабер*, *Вар* і *Ерас*. Вчені вважають, що гідронім *Вар* гунського походження й означає “широкий”, а *Ерас*, можливо, має зв’язок із етнонімом *Ros*, вірніше з іменем легендарного народу *роксоланів* чи *росоманів* (див. БРГ, 191-197). Давні скандинави (варяги) вживали назви *Данн* і *Данпар*, принаймні так поіменовано *Дніпро* в їхніх героїчних піснях 6-8-го століття. Візантійський імператор Константин Багрянородний (10-е ст.) у своїй праці «Про управління імперією» вживає форму *Донар*, а також послуговується печенізькою назвою *Дніпра Варух*, що знову ж таки означає “широкий” (СФ, т. 1, 518), а також паралелями з нез’ясованою етимологією *Алікс*, *Елікс* і *Лякс* (БКР, 165). Слід зауважити, що В. Чапленко піддає сумніву печенізьке походження топоніма *Варух* і, залучаючи матеріал з давньоукраїнської та інших мов, тлумачить його як “бурхливий”, “вируючий” (ЧЛ, 725-726). Арабський письменник 10-го ст. Ібн-Сайд європейські варіанти *Данапер*, *Данабер* передає як *Танабор*, *Такабар* (див. ЯВ, 28). У середньовічних угрів *Дніпро* – це *Атель* (ИР, 137), тобто “Велика ріка”. Тюркськомовні народи (половці, каракалпаки, татари, турки та ін.) дібрали для *Славути* такі імена: *Ози-су*, *Ози*, *Озу*, *Узу-су*, *Узи*, *Узу*, *Юза*, *Юзен*, *Озю*. Гідронімічною основою для всього цього ряду є значення “вода” (див.: ЯВ, 30; ГУ, 167; СГУ, 173; ГИГТ, 48). У візантійських церковних пам’ятках 10-13-го століття наша ріка згадується як *Елісс* (БКР, 165). Венеціанські та генуезькі купці 13-14-го століття, які мали в пониззі *Дніпра* колонії й опорні пункти, називали українську ріку *Елексе*, *Леллексе*, *Еліче*, *Ексі*, *Ерессе*, *Перессе*, *Ерексе*, *Люксом*, *Люксоні*, *Люсоні*, *Лоусен*, *Лозо* (ЯВ, 29; СГУ, 173 Ф. Брун вважав, що гідроніми *Елексе*, *Леллексе*, *Ерессе*, *Ерексе* походять від назви міста *Олешия* (*Олешиок*), що *Ексі* – це переінакшene турецьке “аксу” (“біла вода” або “чиста вода”), а всі інші мають тюркський корінь “уз” чи “оз” (“ріка”), прикритий типово романським препозитивним елементом “л” (*Л’оусен*, *Л’озо* і т. д.) (БЧ, ч. 1, 21-22, 78). Італійські картографи й майндрівники 14-15-го століття використовували вже згадувані варіанти *Еліче*, *Ерексе*, *Ерессе*, *Елексе* та *Перессе* (БКР, 137, 165).

Рецензія

Запорожці називали *Дніпро Козацьким Шляхом* і прославили його в численних думах, легендах, переказах та піснях. Узагалі, ставлення до нього було в січовиків мірилом найвищого патріотизму. Порожисту його ділянку (береги, балки, байраки, острови) вони облюбовували як затишну місцевість для своїх зимівників і рибальських станів. Одного разу, дізнаємося із переказів, братчики за віщось розгнівалися на свою старшину й почали погрожувати, що покинуть *Січ*. Тоді кошовий звернувся до них із такою промовою: “І ви, панове молодці, залишите *Січ*?.. І ви покинете *Дніпро*?!. Та чи є ще інший який *Дніпро*?... Та ви ж як риба без води, не зможете бути без *Дніпра*! Та ѿде ж ви знайдете нову отаку славну ріку, щоб вона вам так служила, щоб вона вас так кохала? Та чи ви знаєте, хлопці, що наш старий *Дніпро* – це прямий шлях і в *Татарський Крим*, і в *Намоллю*, і в *Руміллю*, і на сам *Царгород*, який у нечестивих руках? Ніхто вас не сміє і не може затримувати. Але ви самі утримайтесь і схаменіться ... Та куди ж вас нечиста сила несе? Христос із вами!” Коли козаки почули схвильовані слова проводаря про *Дніпро*, вони відразу ж утихомирилися, а потім заплакали й відмовилися від свого на міру (див. НПЗ, 20-21) [43-50].

Такі ж детальні коментарі подано до всіх словникових статей, в яких закумульовано наукові набутки дослідників різних епох, що дає змогу науковцям виявити ряд дискусійних питань і продовжити пошуки їх розв’язання. А для широкого читацького загалу – це енциклопедичне джерело пізнання історичних сторінок ріднокраю, формування духовної культури підростаючих поколінь суверенної України, виховання національної свідомості.

До словника додані «Список досліджених топонімів, їх варіантів і паралелей» та «Список скорочених і повних назв використаних джерел» (97 позицій).

Бажано було б топооб’єкти проілюструвати як світлинами та замальовками майстрів пензля минулих часів, так і фотографіями сучасного стану тих історичних пам’яток порожистого *Дніпра*, які ще збереглися. Це б сприяло візуальному спрингнаттю досліджуваних топонімів у часі й просторі. Бо тих ілюстрацій, які використав автор, вельми замало, як і самого тиражу видання – 300 примірників, а потреба саме в такому словникові лише для навчального процесу середніх вищих навчальних закладів України і українців діаспори конче велика.

Робота В. А. Чабаненка, беззаперечно, являє собою значну науково-пізнавальну цінність, а головне – вона спрямована на відродження історичної пам’яті українського народу, зокрема пам’яті про козацьке Запоріжжя, про його роль у боротьбі за створення незалежної України, у розбудові нашої держави та збереженні національних багатств.

Λογος ὄνομαστική

Словник саме такого типу стане в пригоді дослідникам різних фахових напрямків, а саме: вченим-гуманітаріям, інженерам-водникам, судноплавцям, краєзнавцям, письменникам, учителям, студентам та учням старших класів загальноосвітніх шкіл і, без сумніву, збагатить вітчизняну лексикографію,

зацікавить мовознавців до створення подібних праць, присвячених топонімії інших затоплених ділянок Дніпра (Київське, Канівське, Кременчуцьке та ін водосховища), спонукатиме мовознавців до грунтовного висвітлення етимології місцевих назв різних регіонів України.